УДК 94(47)

Л.И. Яруллина

КАЗАН СӘҮДӘГӘРЕ АПАНАЕВ ДИНАСТИЯСЕ (XVIII – XX гасыр башы)

В фонде музея А.М. Горького и Ф.И. Шаляпина хранится множество фотографий, относящихся к XIX – началу XX веков. Среди них есть и изображения домов и мечети Апанаевых – известной династии в истории татарского народа. В статье дается общий обзор представителям разных поколений династии Апанаевых, связанных с фотоматериалами фонда музея. Также уделено внимание происхождению фамилии «Апанаевых», роду и виду деятельности его представителей.

Ключевые слова: Музей А.М. Горького и Ф.И. Шаляпина, дом Апанаевых, архитектура, купец, династия Апанаевых, интеллигенция, Старо-Татарская слобода, мечеть, родословная.

There are many photographs dating back to the 19th – early 20th centuries in the A.M. Gorky and F.I. Chaliapin museum. Among them there are images of houses and a mosque owned or built by The Apanaevs – a famous dynasty in the history of the Tatar people. This article is devoted to a general overview of representatives of different generations of the Apanaev dynasty by photographic materials from the museum fund. The reader can find some information about the origin of the «Apanaev" surname, the family and the activities of its representatives.

Keywords: A.M. Gorky and F.I. Chaliapin museum, Apanaev house, architecture, merchant, Apanaev dynasty, intelligentsia, Staro-Tatarskaya sloboda, mosque, genealogy.

А.М. Горький һәм Ф.И. Шаляпин музее фондында XIX–XX гасырлардагы Казан шәһәре, шул исәптән тарихта билгеле бер эз калдырган Апанаев династиясенә нисбәтле йорт һәм мәчет фотосурәтләре саклана. Шуларның берсе – Иске Татар бистәсендә Юнысов мәйданының көнчыгыш өлешендә урнашкан, XIX гасырның I яртысында сәүдәгәр М.И. Юнысов төзеткән классик стильдәге кирпеч бина. 1880 еллар ахырында әлеге йортны сәүдәгәр М.А. Апанаев сатып алган.

Казан татарлары тупланып яшәгән урыннарның берсе буларак, XIX гасырда тулысынча оешып җиткән Иске Татар бистәсе рухи, мәдәни һәм икътисади тормышның үзәгенә әверелгән. Биредә тормыш кайнаган, сәүдә эшләре һәм эшмәкәрлек киң җәелгән, төрле җәмәгать оешмалары: мәктәпләр, дәваханәләр, җирле үзидарә органнары ачылган. Сәүдә үсеше өчен уңай шартлар сәүдәгәрләр катлавы барлыкка килүгә булышлык иткән. Киң сәүдә-сәнәгать эшчәнлеге җәелдерү нәтиҗәсендә, алар зур байлык туплаган, шәһәрнең иҗтимагый-сәяси тормышында актив катнаша башлаган.

Бу чорда Апанаевлар иң танылган сәүдәгәр гаиләләренең берсе булып исәпләнә. Алар Казан тарихына атаклы хәйрияче һәм

йорт хуҗалары буларак кереп кала. Бары тик Иске Татар бистәсендә генә дә Апанаевлар 14 бина салдырган. XIX гасырда Апанаевлар үз эшчәнлекләрен киң җәелдерә: сабын кайнату һәм күн заводлары, Гостиный дворда һәм Печән базарында сәүдә рәтләре, кунакханәләр һәм фатирлары арендага бирелә торган «табышлы йортлар» ача. Карл Фукс язганча, XIX гасырның беренче унъеллыгында Казанда беренче гильдиядә нибары биш, икенче гильдиядә өч татар сәүдәгәре гаиләсе генә булган. Апанаевлар ике дәрәҗәне дә йөрткән. Апанаевлар милли мәгариф һәм мәдәният үсеше белән дә гел кызыксынып торган. Фондларын татар гаиләләрендә сакланып калган борынгы китаплар, кулъязмалар, башка реликвияләр тәшкил итәчәк Милли музей төзү турындагы тәкъдим белән дә алар чыккан. Нәкъ алар киңәше һәм ярдәме белән беренче татар «Китапханәи исламия»се, шулай ук «Шәрык клубы» китапханәсе дә даими рәвештә яңа басмалар һәм рус классикларының әсәрләре белән тулыландырылган. Илдәге сәяси вакыйлар нәтиҗәсендә хаксызга гаепләнгән Апанаевлар гаиләсенең нәсел шәҗәрәсен барлау, милләтне үстерү өчен керткән өлешен ачыклау үзенең актуальлеген хәзер дә югалтмый. Безнең әлеге мәкаләбез дә шул максатка корыла.

Апанаевлар дин һәм дини тәрбиягә, гыйлем бирү мәсьәләсенә битараф булмаганнар. Хәзерге К.Насыйри урамында урнашкан мәчет XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башында Апанаевлар кайгыртуында булган. Гыйбадәтханәдә Салих бине Сәгыйть, Фәхретдин хәзрәт, Исхак бине Сәгыйть, Сәлахетдин бине Исхак, Таҗетдин бине Бәшир кебек дәрәҗәле дин белгечләре хезмәт иткән. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Апанай мәчетенең имамы вазифасын аталы-уллы Габделгалләм белән Мөхәммәткасыйм Салиховлар башкарган.

Озынча дүртпочмаклы ике катлы мәчет бинасы урамга бераз кыеклап, михраб ягы белән көньякка (кыйблага) юнәлтеп салынган. Өч ярустан торган сигез кырлы манарасы бина түбәсенең уртасыннан күтәрелә. Башта мәчет бинасы әллә ни озын булмый, фасадлары бишәр генә тәрәзәдән, мәчет эче ике бүлмәдән тора. Фәнни тикшеренү эшләре алып баручы инглиз галиме Эдуард Турнереллиның «Татар бистәсендәге мәчет» исемле литографиясендә (1840) Апанай мәчетенең шул чагындагы күренеше тасвирланган.

Мәчет янында урнашкан Апанай мәдрәсәсе шул чордагы иң зур һәм популяр конфессиональ уку йортларының берсе саналган. Монда Россия империясенең төрле почмакларыннан килгән йөзләрчә шәкерт белем ала. Мәдрәсә мөгаллимнәре дә гаять әзерлекле, тирән белемле булулары белән аерылып торганнар. Шулар арасында Ш. Мәрҗани 1832–1875 елларда мөгаллимлек иткән Исхак һәм Сәлахетдин Сәгыйтовларны, Мөхәммәткәрим Мөхәммәтрәхимовларның исемнәрен атый. 1875 елда монда 300 артык шәкерт белем ала [Мәрҗани, б. 117].

Апанаев фамилиясенең кайдан килеп чыгуы, бу нәселнең кемгә барып тоташуы турында тикшеренүчеләр тарафыннан төрле фикерләр әйтелә. Шуларның берсе буенча, 1552 елда Казан басып

алынганнан соң, татарлар төрле җирләргә таралырга мәҗбүр ителгәннәр. Булачак Апанайлар нәселенең башына да төшкән бу бәхетсезлек. Күн эшләре белән шөгыльләнүче Амат исемле татарның ике улы һәм оныгы рус патшасына хезмәт итүне кулай күргәннәр. Бу тармакның эзе XVII гасыр уртасына, ягъни Романовлар патшалык итә башлаганчыга кадәрге чорга килеп җитә.

Аматның Ханбулат исемле улы һәм оныгы Айтулла, Мишә елгасы аръягына күчеп, Лаеш волостеның Ямбулат авылына килеп урнашалар. Айтулла малае Үтәк сәүдә эшләре җәелдереп җибәрә. Ә Үтәк малае Ярмәк Казанга килеп, Татар бистәсенә – хәзерге Сафьян һәм Күнче урамнары тирәсенә урнаша. Ярмәк тиздән өйләнә, улына Апанай исеме кушалар. Шуннан әлеге нәсел башланып китә [Гарипова, б. 8].

Л.М. Свердлова версиясе буенча, бу династиягә йомышлы татар Даут Апанаев нигез салган, аның кече улы Исмәгыйль XVIII гасыр ахырында сәүдәгәрләр катлавына кергән, ә аннан соң килгән буын нәселнең горурлыгы һәм даны булып җитешкән [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 128].

Шәҗәрә материаллары һәм Ш. Мәрҗани мәгълүматлары бу гаиләнең тарихи тамырларын бераз башкача сурәтли. Шәҗәрәнең якынча схемасы мондый: Исмәгыйль бине Апанай хафиз бине Ярмәк бине Үтәк бине Айтуган бине Җанбулат бине Ямаш. Җанбулат Ямашев чынлап та йомышлы татарлардан чыккан һәм Лаеш өязе Ямбулат авылыннан булган.

Апанайның туган елы төгәл генә билгеле түгел. Борынгы елъязма 1815 елгы янгында юк ителгән. Бары шунысы гына мәгълүм: Апанай инде 15 яшендә мәдрәсәне тәмамлый һәм Казанның укымышлы катламы вәкиле булып санала [Зафир, б. 28].

1715 елда Апанайның Исмәгыйль исемле улы туа. Исмәгыйль бине Апанай (1715–1794) – Лаеш өязе Ямбулат авылыннан Айтуган бине Җанбулат бине Җамаш исемле кешенең оныкларыннан. Атасы Казан шәһәрендә яшәп, «Апанай Хафиз» исеме белән танылган [Гыйззәтуллин, б. 3]. Исмәгыйль бине Апанай – йортлар хуҗасы, тире эшкәртү белән дә шөгыльләнә [Татарская энциклопедия, т. 1, б. 164].

1763 елда Екатерина II тарафыннан татарларга башка төбәкләрдә сәүдә итәргә рөхсәт бирелгәч, Исмәгыйль беренчеләрдән булып Мәскәү, Әстерхан, Түбән Новгород, Самара һәм башка шәһәрләрдә икътисади бәйләнешләр булдыра. Күн, йон һәм башка кирәк-яраклар белән сәүдә итә. Эшләре яхшы бара, нәтиҗәдә, ул Казанда иң бай кешеләрнең берсенә әверелә, үз кибетләрен ача, Кытайдан һәм Мисырдан кайткан затлы тукымалар белән сәүдә итә башлый.

Исмәгыйль хатыны Тургайшә Аитова белән уллары Йосыф, Мусаны, кызлары Миһербану һәм Бәдигыльҗамалны тәрбияләп үстергән [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 128]. Уллары Муса һәм Йосыф тугач, Захаровская [Зафир, б. 28] урамында (хәзерге Каюм Насыйри урамы) сүз башында сөйләнгән бинаны – Апанаевларның

беренче йортын салдыра. Исмәгыйль бай әлеге йортны олы улы Мусага мирас итеп калдыра [Зафир, б. 29].

Исмәгыйль бине Апанай 1782 елда Казан Татар Ратушасы оешкач, Казан татарларының шәһәр башлыгы итеп сайлана [Гарипова, б. 8].

Исмәгыйль Апанаев үлгәндә (1796 елда) олы улы Мусага – 30, Йосыфка – 26 һәм Исхакка 11 яшь була. Муса һәм Йосыф – Апанайлар нәселенең иң зур ике тармагын башлап китүчеләр. 1825 елда Исхак Апанаев мещан дәрәҗәсендә була, ә аның улы Шаһиәхмәт Казан сәүдәгәрләре арасында саналмый [Свердлова, 1994, б. 53].

Муса Исмәгыйль улы Апанаев (1766–1826) – тире иләү мануфактурасында җитештерелгән күнне Кяхтада саткан беренче гильдия сәүдәгәре, почётлы гражданин. Казанда Гостиный дворда аның кибете һәм башка күчемсез милке булган. Казан мөселманнары арасында беренчеләрдән булып ул шәһәр идарә органнарына сайлана башлаган. 1788 елда судта судья, ә 1809 елда җинаятьләр палатасы утырышчысы булган. 1808 елда үзенең үлгән кызы Зөбәйдә истәлегенә Яңа Татар бистәсендә кирпечтән мәчет төзеткән [Золотые страницы купечества…, т. 1, б. 128].

Муса Апанаевның күн җитештерү «заводы» 1818 елда 5000 сумга бәяләнә. Аның мәйданы 3076 кв. сажин булып, мануфактура дүрт таш һәм агач корпустан, таштан салынган киптерү урыныннан, амбарлардан һ.б. биналардан тора.

Моннан тыш, Мусаның Иске Татар бистәсендә бер катлы агач йорты (Кабан күле буенда, Комсомольская урамы) һәм Екатерининская урамында ике катлы таш йорты була [Свердлова, 1994, б. 53].

К. Насыйри урамындагы Икенче мәхәллә мәчете Муса Апанай хисабына тотылган [Гарипова, б. 8].

Аның уллары да коммерция дөньясы үрләрен яулаган һәм беренче гильдия сәүдәгәр булган. Алар арасында:

1) Мортаза Муса улы Апанаев. Ул Екатерининская урамында антресольләре, флигеле булган бер катлы агач йортта яши. Аның үзенең күн эшкәртү мануфактурасы була. Спасс өязендәге Епанчино авылы янындагы җирләр Мортаза Муса улы биләмәләренә карый. Аның кул астында 1961 дисәтинәдән артык җир була (2148 га). Милке 16808 көмеш сумга бәяләнә. Биләмәсе елына 1142 көмеш сум табыш китерә. Монда шунысын да ассызыклау мөһим: ул чорда татар сәүдәгәрләре арасында җирбиләүчеләр сирәк була.

Матди авырлыклар аркасында, Мортаза Апанаев җирен сата, 1843 елда Мортаза үзе дә, улы Мөхәммәтшакир да мещаннар сословиесенә язылалар. 1846 елда Мөхәммәтшакир Екатерининский урамында ике катлы таш йорт сатып ала. 1857 елда Лаеш шәһәренең беренче гильдия сәүдәгәренә әйләнә [Свердлова, 1994, б. 53].

2) Хәсән Муса улы Апанаев (1801–18.07.1863) җиде ел буе (1833–1840) Казан шәһәре Ратушасы башлыгы – бөтен Казан мөселманнарының рәсми лидеры булган. Х.М. Апанаевның беренче хатыны –

морза Алкиннар нәселеннән чыккан Сахибҗәмал Габдерәшитова, ул үлгәннән соң, икенче хатыны – Бибишәгъван Мөэмин кызы Хуҗасәитова-Усманова. Сәүдәгәр гаиләсе һәм уллары Мөхәммәтҗан (1827–?), Мөхәммәтша (?–1878), Әхмәтша (5.07.1848–?) белән үзенең Захарьев урамындагы (хәзерге К. Насыйри урамы, 38 нче йорт) [Свердлова, 1994, б. 53] йортында яшәгән.

Хәсән Муса улы хәйрия эшләре өчен ике алтын медаль белән бүләкләнгән. 1830 елда Казанда ваба белән авыручылар өчен хастаханә төзелешенә шактый зур сумма акча биргән. Вабадан үлгәннәрнең гаиләләренә ярдәм иткән [Татар энциклопедиясе, 1 т., б. 164].

Аның нәсел дәвамчылары күп еллар үткәч тә шәһәрнең сәүдә элитасында исәпләнгән һәм җәмгыятьтә югары урыннар биләгән. Мәсәлән, Х.М. Апанаевның оныклары Исмәгыйль, Закир, Исхак Мөхәммәтша уллары 1905 елның 7 ноябрендә күптөрле товарлар җитештерү һәм сату белән шөгыльләнүче, ышанычка нигезләнгән «Апанаевлар һәм Казаковлар сәүдә-сәнәгать ширкәте»н оештырганнар. 1908 елның 1 мартында Исмәгыйль Мөхәммәтша улы үзенең абзасы Ибраһим Исхак улы белән «Ибраһим һәм Исмәгыйль Апанаевлар һәм К» Сәүдә Йортын оештырганнар һәм Пләтәндә арендага алынган сабын «заводы»нда сабын кайнату белән шөгыльләнгәннәр. Ширкәтнең устав капиталы 10000 сум тәшкил иткән.

И.М. Апанаев XX гасыр башында күп тапкырлар «Мәрҗани» мәчете попечителе итеп сайланган. Үзе шул мәхәлләдәге ике катлы кирпеч йортта (хәзерге Мәрҗани урамы, 20 нче йорт) яшәгән [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 129].

3) Мөхәммәт Муса улы Апанаев (1804–1877) – икенче гильдия сәүдәгәр. Чимал һәм күн әйберләр белән сәүдә иткән. Захарьев урамындагы (хәзерге К. Насыйри урамы, 37 нче йорт) әтисеннән калган аерым йортта яшәгән. Бердәнбер улы Мөхәммәтйосыф (1833–27.12.1903) – беренче гильдия сәүдәгәр. Казанның татарлар яши торган өлешендәге иң зур кунакханә – «Апанаев мосафирханәсе» аныкы булган. Сәүдәгәр берничә тапкыр шәһәр Думасына, Апанаев мәчетенең попечителе итеп сайланган. Хатыны Бибиәсма Исхакова (1837–1908) белән уллары Габдулланы, Исхакны, Исмәгыйльне, кызлары Бибихәдичәне (1861–?) һәм Бибизөһрәне (1868–?) тәрбияләп үстергән [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 129]. Алга таба Исхакка – сабын «заводы», Габдуллага – ат «заводы», өч йорт һәм 300 дисәтинә җир, ә Исмәгыйльгә печән җирләре калган [Свердлова, 1994, б. 54].

Беренче гильдия сәүдәгәр Габдулла Мөхәммәтйосыф улы Апанаев (1873–8.09.1937) 1905 елда ышанычка нигезләнгән «Апанаевлар һәм Казаковлар сәүдә-сәнәгать ширкәте»н төзүчеләрнең берсе булган (3000 сум акча керткән). Сәүдә эшенә һәвәс эшкуар иҗтимагый активлык та күрсәткән: бер үк вакытта шәһәр Думасында да, шәһәр Управасының дүрт комиссиясендә дә эшләргә өлгергән, балалар йортларының Губерна попечительлеге әгъзасы да булган.

1913 елда Г.М. Апанаев бик кызыклы инициатива белән чыккан. Фондларын татар гаиләләрендә сакланып калган борынгы китаплар, кулъязмалар, башка реликвияләр тәшкил итәчәк Милли музей төзү турында тәкъдим керткән. Ул милли мәгариф һәм мәдәният үсеше белән дә һәрвакыт кызыксынып торган. Нәкъ аның киңәше һәм ярдәме белән беренче татар «Китапханәи исламия»се, шулай ук «Шәрык клубы» китапханәсе дә даими рәвештә яңа басмалар һәм рус классикларының әсәрләре белән тулыландырылган. Хәйрия эшләре белән дә шөгыльләнгән: 1916 елда сәүдәгәр Спас өязе Зүзәй авылы янындагы 40 дисәтинә җирен Казанның икенче җәмигъ мәчете файдасына тапшырган.

Габдулла Апанаев сәүдәгәр Мөхәммәтшакир Казаков кызы Зөләйхага өйләнгән. Аларның кызы Гайшә югары медицина белеме алган, мөселман Казанының иң чибәр кызы саналган. Нәкъ менә аның хөрмәтенә булачак ире, танылган әдәбиятчы Гали Рәхим (шулай ук «бай сәүдәгәр» гаиләсеннән) «Кәккүк» дигән бик матур шигырь язган. Композитор С. Габәши көйгә салган бу татар романсы безнең көннәрдә дә бик популяр. Моңлы, матур тавышлы Гайшә Апанаева алдынгы татар яшьләре үткәргән әдәби-музыкаль кичәләрнең берсендә аны тәүге мәртәбә башкарган.

Революциядән соң Габдулла Апанаевның үзенең һәм балаларының язмышы фаҗигале булган. Улы Якуб Төркиягә күчеп киткән. Кызы Гайшә, ире Гали Рәхим кулга алынганнан соң, Бакуга киткән һәм күренекле җәмәгать эшлеклесе, галим Нәҗип Хәлфингә кияүгә чыккан. Ләкин соңрак икенче ире дә «халык дошманы» дип гаепләнеп репрессияләнгән. Габдулла Апанаев СССРны ташлап китәргә җыенганда уңышсызлыкка очраган һәм 1931 елда лагерьга җибәрелгән. 1937 елда иреккә чыгу белән, яңадан хөкемгә тартылган, шул ук елның 28 сентябрендә атып үтерелгән [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 130].

4) Габделкәрим Муса улы Апанаев (1813–1873/74) – беренче гильдия Казан сәүдәгәре. Ул Урта Азиядә һәм Россия ярминкәләрендә чимал һәм азык-төлек белән сату иткән. Бик юмарт хәер-сәдака өләшүче дә булган, 1863 елда Курса авылында таш мәчет салдырган.

Ул беренче гильдия Казан сәүдәгәре Гобәйдулла Мөхәммәтрәхим улы Юнысовның кызы Бәдигыльҗамалга (1813–?) өйләнгән. Гаиләсе белән Өченче Аркылы урамда (хәзерге Сафьян урамы, 5 нче йорт) яшәгән. Уллары Мөхәммәтвәли (1825–30.10.1885), Мөхәммәтзакир (17.08.1846–1912), Габдрахман (1852–1910) һәм кызы Бибизөһрә (1871–1911) булган. Бу Апанаевлар да коммерциядәге уңышлары, эчкерсез хәйрия эшләре белән танылу алган. Олы улы Мөхәммәтвәли үзенең банктагы акчасыннан (4000 сум) килгән табышны Апанай мәчете, мәдрәсәсе, имамнары файдасына васыять итеп калдырган.

Мөхәммәтзакир һәм Габдрахман сәүдә эшләрен бергә алып барганнар, 1900 елдан соң инде сәүдәгәрлек катлавына кермәгәннәр.

Мөхәммәтзакир Апанаев һәм хатыны Бибимаһруй Мостафина (1852–?) белән ике малай һәм ике кыз үстергәннәр. Аларның олысы Мөхәммәтшакир (9.06.1873–1950) уңышлы эшкуарлык эшчәнлеге белән генә түгел, җәмгыятькә файдалы эшләрдә актив катнашуы белән дә шөһрәт казанган, шәһәр Думасына сайланган, Шәһәр управасы әгъзасы булган. Энесе Мөхәммәтвәли (30.08.1889–1922) – музыкант (скрипач), драматург һәм әдәби тәрҗемәче [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 130].

Мөхәммәтвәли Мөхәммәтзакир улы Апанаев (1889–1922) Казанда туа. «Апанай» мәчете каршындагы мәдрәсәне тәмамлый. Вәлинең балачагы гаиләдә кадерләп сакланган борынгы китаплар һәм кульязмалар арасында үтә. Вәлинең әтисе Мөхәммәтзакир алдынгы карашлы эшмәкәр була, Европа мәдәнияте белән кызыксына, Россия матбугатын яздырып ала, мөселманнар арасында дөньяви белемнәр таралуга уңай карый. Улы Мөхәммәтвәлинең дә дөньяви белемнәргә омтылышын хуплый. Бистәдә беренчеләрдән булып, улын Р. Гуммертның шәхси музыка мәктәбенә укырга бирә. Монда ул тәҗрибәле педагог И. Русс җитәкчелегендә скрипкада уйнарга өйрәнә.

Казан университеты студенты яшьтәшләре арасында үзенең эрудициясе, рус телен яхшы белүе, искиткеч тәрбияле булуы белән танылып өлгерә. Европа модасы буенча киенгән зыялы бу егет җидти интеллектуаль бәхәсләрдә дә, әңгәмәләрдә дә актив катнаша.

Тормышта Мөхәммәтвәли Апанаев һәрчак абыйсы – уңышлы коммерсант, актив җәмәгать эшлеклесе, Шәһәр управасы әгъзасы Мөхәммәтшакирның ярдәмен тоеп яши [Салихов, б. 21].

Р. Гуммертның Казандагы шәхси музыка мәктәбен тәмамлагач, XX гасыр башында татар мәдәниятенең күренекле вәкиленә әйләнгән. Дуслары һәм [6, б. 130] фикердәшләре Г. Тукай, Ф. Әмирхан, С. Рахманколов белән «Шәрык клубы» эшендә актив катнашкан. Аның оркестры белән җитәкчелек иткән, халык музыкасы турында лекцияләр укыган. Апасы Бибигайшә (1886–?) беренче татар профессиональ театр тәнкыйтьчесе Габдрахман Рәхмәтуллинга (Г. Кәрам) кияүгә чыккан [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 131].

«Шәрык клубы»ның өч катлы яңа бинасы Вәлинең якын туганы Мәрьямбану Апанаева җирендә төзелә (хәзерге Татарстан урамы, 8 нче йорт) [Салихов, б. 21].

«Шәрык клубы»нда үзешчән спектакльләр куела, әдәбимузыкаль кичәләр үткәрелә, лекцияләр укыла. Алдынгы карашлы татар зыялыларын профессиональ татар әдәбияты, театры, музыкасы, сынлы сәнгате, фән проблемалары кызыксындырган. Шул ук вакытта алар халык авыз иҗатына, аеруча халык җырларына зур игътибар биргәннәр.

М.-В. Апанаев, И. Галиәкбәров һәм Г. Зәйпин белән берлектә, музыкаль коллектив оештыра. Аларның репертуарын татар халык җырларының классик үрнәкләре тәшкил итә («Ашказар», «Әллүки», «Тәфтиләү», «Җизнәкәй», «Зиләйлүк», «Салкын чишмә» һ.б.).

М.-В. Апанаевның берничә музыкаль пьеса иҗат итүе дә мәгълүм. Шулар арасында «Сөембикә» инструменталь пьесасы аеруча популяр була. М.-В. Апанаев татар музыка җыр сәнгатен үстерүгә үзеннән билгеле бер өлеш кертә. Аның татар музыка сәнгате турындагы лекцияләрен халык яратып тыңлый. Матбагалар, еш кына, М.-В. Апанаевтан рус һәм Европа классикларының әсәрләрен сыйфатлы итеп татар теленә тәрҗемә итүен сорыйлар.

Кызганычка каршы, М.-В. Апанаевның бу бәхетле чоры озак дәвам итми. Илдә зур сәяси үзгәрешләр башлангач, 1907 елда, хөкүмәткә каршы чыгышлары өчен, ул университеттан куыла. Бу авыр чорда Мөхәммәтвәлигә абыйсы Мөхәммәтшакир ярдәмгә килә. Мөхәммәтшакир аны коммерция эшенә тарта.

1914 елда Мөхәммәтвәли Сембер сәүдәгәре Шәйхетдин Бәхтиев кызына өйләнә. Коммерсант үзенең скрипкасын бервакытта да ташламый. Аларның өйләрендә скрипка моңнары яңгырый, татар мәдәнияте язмышы хакында бәхәсләр, әңгәмәләр булып тора.

М.-В. Апанаев үз гаиләсен эзәрлекләүләрне, 1921 елгы ачлыкны бик авыр кичерә, 34 яшендә авырып китә һәм вафат була [Салихов, б. 21].

Габделкәрим Муса улы Апанаевның хатыны Бәдигыльҗамал Гобәйдулла кызы, Юнысовлар токымыннан булып, иреннән аерым сәүдә эшләре алып барган. Бу – шул чор татар гаиләсе өчен уникаль күренеш була. Сәүдә эшендә аңа башта ир туганнары, соңрак, үсеп җиткәч, уллары ярдәм итә. Бәдигыльҗамалга әтисеннән мираска йорт та кала. Ул үзенең сайлау тавышын (икенче разряд буенча) башта иренә, аннан олы улы Мөхәммәтвәлигә бирә.

Бибизөһрә кияүгә чыкмый. Әтисенең үлеменнән соң, Зур Сембер урамындагы йорт мирас булып, аның исеменә күчә. Әлеге йорттан тыш, әтиләре үлгәннән соң, Мөхәммәтзакир белән икесенә елына 1000 сум табыш китерүче имение дә кала. Бибизөһрәнең вафатыннан соң, Мөхәммәтзакир имениене туганы Габдрахман белән бүлешә [Свердлова, 1994, б. 54].

Габдрахман Габделкәрим улы Апанаевның уллары Габдерәшид (22.02.1877–?) һәм Һарун Әл-Рәшид (24.03.1886–14.11.1937) революциядән соң нигезсез эзәрлекләүләргә дучар ителгәннәр, соңгысы атып үтерелгән [Камалова, б. 89].

5) Гобәйдулла Муса улы Апанаев (?–1870), икенче гильдия сәүдәгәр. Туганнары белән бергә күн эшкәртү «заводы»ның хуҗасы була. Казан өязе Курса авылы мәчетен төзүгә акча бирә. Балалары Габдессәләм белән Габдулла, әтиләре үлгәч, 1870 елда Зур Сембер урамындагы йортка хуҗа булалар [Свердлова, 1994, б. 54].

Апанаевлар нәселенең икенче канаты – II гильдияле сәүдәгәр, заманына күрә олы сабын кайнату «заводы» арендаторы, хәйрияче Йосыф Исмәгыйль улы Апанаев (1770–1825 елдан соң). Карл Фукс аның Корбан гаете уңаеннан күпсанлы сарыклар, берничә сыер һәм бер дөя чалып, итен ярлыларга һәм гарипләр-

гә таратуын язып калдырган [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 131].

Йосыф Исмәгыйль улы – Казанның иң зур сәнәгатьчеләренең берсе. Аның сабын кайнату заводында, мисал өчен, 1818 елда 3 мең пот сабын җитештерелә. Моннан тыш, өч күн җитештерү заводы да аныкы була. 1806–1809 елларда типография тота [Татарская энциклопедия, т. 1, с. 195]. Типографиядә татар телендә дини эчтәлекле китаплар һәм уку әсбаплары басыла [Даминова, б.79]. Мисал өчен, 1806 елны типографиядә 19000 данә татар әлифбасы, 3000 данә Коръәннең җидедән бер өлеше, 15000 данә аның тулы тексты, һәм 3400 данә башка әдәбият нәшер ителә [Свердлова, 1994, б. 54]. Йосыф Апанаев 1794–1800 елларда Казан шәһәр Думасы гласные, гражданлык һәм җинаять судлары утырышчысы да [Татарская энциклопедия, т. 1, с. 195].

Ул Хөсниҗамал Йосыповага өйләнгән һәм 8 бала – Сөләйман, Хөсәен, Салих, Исхак, Сахибҗәмал, Фатыйма, Зәбирә, Шәрифҗәмал – атасы булган. Улларының барысы да диярлек бик булдыклы эшкуарлар булып җитешкән, зур мал-мөлкәтләргә хуҗа булган, ләкин татар халкы тарихында аеруча якты эзне Салих (1806–1887) һәм Исхак (1815–1908) калдырган.

1) Хөсәен Йосыф улы. К. Фукс аның байлыгын ярты миллион сумга бәяли [Свердлова, 1994, б. 55]. Байның мәгърифәтчелек эшчәнлеге турында Ш. Мәрҗани язып калдырган [Даминова, б. 79].

2) Салих Йосыф улы Апанаев (1806–1887) эшчәнлеге Ш. Мәрҗанинең «Мөстәфадел-әхбар...» дигән атаклы китабында аерым очеркта яктыртыла. Салих хаҗиның математика, география, тарих буенча бинибһая белемнәрен билгеләп, Ш. Мәрҗани болай дип яза: «Завод мәхәлләсендә Таш мәчетне төзегәндә, кыйбланы билгеләгәндә мөселманнар, барыннан да элек, бу кеше киңәшләренә һәм исәпләүләренә таяналар. Ул Ай һәм Кояш әйләнешен бик яхшы белә, бер сәгатькә кадәр төгәллек белән теге яки бу айны, көнне ачыклый...» [Мөхәммәтшин, б. 107].

Салих Йосыф улы вафат булганнан соң, сәүдәгәр дәрәҗәсендә аның кече улы Мөхәммәтгосман гына кала, өлкән улы Мөхәммәтшакир уллары Исмәгыйль һәм Мөхәммәтфатыйх белән мещан сословиесенә күчә [Свердлова, 1994, б. 55]. Мөхәммәтшакирның оныгы Якуп Исмәгыйль улын гражданнар сугышы вакытында Колчак армиясенә алалар. Соңрак ул кызыллар ягына күчә. 1938 елда атып үтерелә. Ә 1953 елда исеме аклана [Свердлова, 1994, б. 55].

3) Исхак Йосыф улы Апанаев (1815–1908) эшен 3 нче гильдия сәүдәгәр буларак башлап җибәрә. Аннары 2 нче, 1 нче гильдиягә күчә. Аңа этисеннән Зур Мещан (Нариманов урамы) урамында, бертуган Крестовниковлар заводыннан ерак түгел урнашкан сабын кайнату заводы кала [Свердлова, 1994, б. 55]. Беренче хатыны Нәгыймә Мусинадан аның улы Габделкәрим (5.04.1840–1893) һәм кызы Бибифәхрибану туган [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 131].

Габделкәрим икенче гильдия сәүдәгәр, йон, тиреләр, сабын һәм кәгазь мануфактура белән сәүдә иткән. Шәһәрнең Болак артындагы өлешендә аның берничә табышлы йорты булган. Аның балалары:

Мөхәммәтбәдретдин Габделкәрим улы Апанаев (3.10.1867–1930/ 1937 елдан соң) – беренче гильдия сәүдәгәр, почетлы гражданин.

Сабын заводы, Казандагы беренче разрядлы кибет хуҗасы. Чимал, кыйммәтле тиреләр, терлек мае, йон сатып, XX гасыр башына М.Г. Апанаев искиткеч зур байлык туплаган. Сәүдәгәр И.М. Борнаев белән бергә тоткан зур сабын «заводы»нда берничә төрле сорт сабын чыгарылган.

Ул Казанның иң бай мөселманы дигән данын Юныс мәйданындагы атаклы Юныс йортын (хәзерге Тукай урамы, 67/14) бик кыйммәт бәягә сатып алуы һәм үзгәртеп коруы белән раслаган [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 131].

Бәдретдин Габделкәрим улы сабын заводын заманча үзгәртеп корырга тырышкан. Бу заводта төрле сортлардагы сабыннар эшләп чыгарылган, аларны сату өчен Зур Проломная (Бауман) урамында сәүдәгәр махсус сабын кибете тоткан.

Тихвинская урамында (Г. Тукай урамының бер өлеше) үзенең йортында, сәүдәгәр беренче разрядлы кибет тоткан. Ул биредә 1906 елда мех, йон һ.б. белән сәүдә итә. Моннан тыш, Бәдретдин Габделкәрим улының Мәскәүдә комиссион конторасы булган [Свердлова, 1994, б. 55].

Бәдретдин байлыгы белән генә түгел, ә иҗтимагый эшчәнлеге белән дә танылган. Ул Александр һөнәр училищесы һәм Казан коммерция училищесы Попечительләр советы әгъзасы, ярлы Мөселманнарга ярдәм итү җәмгыятенең Идарә рәисе булган. Шәһәр Думасында финанс, училищелар һәм мәктәпләр төзү комиссияләрендә эшләгән. Ул мәдрәсәләрдә яңача укыту яклы булган һәм Юныс мәйданындагы йортында күп тапкыр руханилар, сәүдәгәрләр, демократик интеллигенция вәкилләрен җыеп, милли белем бирүнең әһәмиятле проблемаларын тикшергән. Бу эшчәнлеге һәм җәдитчә уку йортларын, мөселман съездларын финанслаганы өчен полиция күзәтүенә эләккән. 1905 елгы октябрь вакыйгалары вакытында студентлар һәм шәкертләр хәрәкәтен җитәкләп, городовойлар һәм атлы полиция сакчыларын коралсызландырган, аннан соң баш күтәрүчеләр тарафыннан Казанның 5 нче өлешенә (Яңа һәм Иске Татар бистәләре) милиция приставы итеп билгеләнгән [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 132].

Революция җиңелгәннән соң, берничә ай сак астында утырса да, милли хәрәкәттән читләшмәгән, элеккечә аның абруйлы җитәкчеләренең берсе булып калган, шуның өчен 1917 елның октябренә кадәр күп тапкырлар суд эзәрлекләүләренә дучар ителгән. 1923 елда Төркиягә күчеп киткән, 1930 елларда шунда вафат булган [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 132].

Аның улы Әхмәтнең (1892–1942) эшләре 1917 елга кадәр яхшы бара. Әхмәт сәүдә эшенең нигезләрен атасы фирмасында өйрәнеп,

Европа илләре белән бәйләнештә торган «Братья Гольдерберг и Ко» сәүдә йортында кассир-приемщик буларак стажировка үтә. Ләкин совет дәүләтенә аның белемнәре кирәк булмый. Һәм ул, зур гаиләсен туйдыру өчен, Татпищеторг лавкасында ипи сатучы булып эшләргә мәҗбүр була. 1930 еллар ахырында Әхмәт Апанаевны кулга алалар һәм 10 елга төрмәгә утырталар. Ул 1942 елда дөнья куя. Соңрак исеме аклана [Свердлова, 1994, б. 55].

Мөхәммәтбәдретдиннең кызы Разия да, ике яшь баласын ятим калдырып, 10 елга җәзага тартыла. Истанбул портына аның балаларын каршы алырга килгән җирендә Мөхәммәтбәдретдин йөрәге ярылып үлгән [Биктимирова, б. 57].

Габдулла Габделкәрим улы Апанаев (1861–1919) – Мөхәммәтбәдретдиннең абыйсы, Печән базары мәчете имамы, танылган дин һәм җәмәгать эшлеклесе, педагог-җәдитче, журналист, «Азат» газетасын чыгаручы – кызыл террорның беренче корбаны [Золотые страницы купечества..., т. 1, б. 132].

Габделхәмит Исхак улы Апанаев (1885–1937) 1885 елның 15 августында Казанда туган. 1913 елда Санкт-Петербург университетының көнчыгыш телләр факультетын беренче дәрәҗәдәге диплом белән, 1916 елда Казан университетының юридик факультетын тәмамлаган, Ерак Көнчыгышта «Орел» хәрби крейсерында гардемарин булып хезмәт иткән, 1920 елның августыннан Владивосток һәм Чита таможняларында эшләгән, 1923 елның сентябрендә хатыны Софья Апанаева (Радецкая) һәм улы Надир белән Казанга кайткан. Озак вакыт эш эзләгәннән соң, педагогия институтына доцент булып урнашкан, ләкин озакламый социаль яктан бозык элемент буларак эштән чыгарылган. Берничә тапкыр апелляциягә бирүе дә нәтиҗә бирмәгән. Ахыр килеп, югары юридик белемле, алты чит телдә иркен сөйләшүче кеше базарда сәүдәгәрләргә чек биреп торырга мәҗбүр булган. 1932 елда нахакка гаепләнеп, кулга алынган, өч елга лагерьга, Беломорканалга сөрелгән. Милли мәдәният музеенда аңа 1935 елның 24 июлендә бирелгән Ударник кенәгәсе саклана. Азат ителгәннән соң, контрреволюцион эшчәнлектә гаепләнеп, кабат кулга алына. Г.И. Апанаев 1937 елның 15 сентябрендә Казанда атып үтерелә [Золотые страницы купечества…, т. 1, б. 132–133].

Апанаевлар нәселеннән булган дистәгә якын кеше Сталин терроры вакытында төрмәләргә ябылган һәм аннан чыга алмаган. Рәшәткә артына эләккән туганнарының хәлләре белән кызыксынучы һәм аларга ярдәм итәргә теләүче Апанаевларны да шундый ук язмыш көткән. Шуңа күрә алар, эзәрлекләүләргә түзә алмыйча, фамилияләрен үзгәртергә, чит илләргә чыгып китәргә мәҗбүр булганнар. Дистәдән артык татар бае, мәсәлән, Маньчжуриягә барып төпләнгән. Алар озак еллар Харбин шәһәрендә яшиләр. Ләкин, Кытайда Советлар Союзындагы кебек тәртипләр кертелә башлагач, Кореяга, ә аннан Япониягә күченеп китәләр [Могыйнов, б. 115].

Качак тормышының бөтен газапларын күп еллар бергә кичергән татарлар бу илләрдә дә мәхәллә булып укмашып, аралашып яшиләр. Үзләренең тырыш, булдыклы булулары аркасында тиз арада Япония эшмәкәрләре арасында танылып өлгерәләр. Бер-берсенә ярдәм күрсәтеп яшәүләре татарларның күбесенә үз йортларын төзергә, үз эшләрен ачып җибәрергә мөмкинлек бирә [Могыйнов, б. 116].

Әмма, тормышлары җайланып китсә дә, Казан татарлары туган якларын бик сагыналар. Кайберләре, сагынуга түзә алмыйча, кире кайтып та китә. Ләкин монда алар жан тынычлыгы, бәхет тапмыйлар. Чит илдә булып кайткан һәр кешедә шпион, «халык дошманы» гына күргән Сталин кешеләре аларны чәнечкеле тимерчыбык артына ябалар яисә бөтенләй юк итәләр. Исән калганнары да эшкә урнаша алмыйча, качып, яшеренеп йөрергә мәжбүр булалар һәм, михнәт чигүләргә түзә алмыйча, акрынлап үлеп бетәләр. Ә чит җирләрдә яшәп калучыларга туган нигезләренә кайту мөмкинлеге җитмеш елдан соң гына туа.

Сәяси вакыйгалар нисбәтле нахакка гаепләнеп, гомерләрен чит илләрдә үткәрергә туры килгән, ләкин татар милләте өчен заманасында күп файдалы эшләр башкарган Апанаевлар – сәүдәгәрләр, фабрикантлар, завод хуҗалары, иганәчеләр, атаклы җәмәгать эшлеклеләре, дин әһелләре, зыялы, укымышлы шәхесләр династиясе онытылырга тиеш түгел. Бу нәселдән булган Габделхәмит Исхак улы Апанаев, Габдулла Кәрим улы Апанаев, Ибраһим Исхак улы Апанаев һ.б.ларның исемнәре, үз халкына китергән яхшылыклары киң җәмәгатьчелеккә бүген билгеле һәм татар халкы моның өчен аларга рәхмәтле.

Әдәбият

Биктимирова Т.А. Затлы Апанайлар нәселеннән: [репрессия корбаны Габдулла Апанаев тур.] // Мәгариф = Просвещение. 2012. № 10. Б. 57–58.

Гарипова З.Г. Апанайларның затлы нәселе: [Габдулла Апанаевның тууына 150 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция тур.] // Шәһри Казан. 2012. 5 июнь (№ 64). Б. 8–9.

Гыйззәтуллин Р. Буыннар истәлеге: «Буыннар истәлеге» дигән шәҗәрәләр күргәзмәсендә Апанаевлар нәселе турында мәгълүматлар бар // Татарстан хәбәрләре. 1994. 22 окт. Б. 3.

Даминова Ф.К. Ученики и потомки Шигабутдина Марджани // Шигабутдин Марджани: Наследие и современность. Сборник статей = Шиһабетдин Мәрҗани: Мирасы һәм хәзерге заман. Мәкаләләр җыентыгы. Казан: Алма-Лит, 2008. С. 76–82.

Зафир З. Тарихта калган диварлар, яки Апанаевлар йортына сәяхәт [Апанаевлар йорты тур. Казан] // Идел. 2011. № 10. Б. 28–30.

Золотые страницы купечества, промышленников и предпринимателей Татарстана. В 2 т. Т. 1. Казань: 2001. 288 с.

Камалова Н. Дом Гаруна аль Рашида: [воспоминания внучки Г. Апанаева об истории дома Апанаевых (ул.Сафьян 5)] // Казань. 2013. № 5–6. С. 85–90.

Мәрҗани Шиһабетдин. Китабе мөстәфадел-әхбар фи әхвал Казан вә Болгар. 2 кит. 1 басма. Казан: (Типо-литогр. Императ. ун-та), 1900. 367 б.

Могыйнов Р.Ә. Тимер ташкынга каршы: очерклар, мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 206 б.

Салихов Р.Р. Судьба музыканта: [О жизни и творч. татар. музыканта, лит. переводчика, писателя Вали Апанаева (Мухаметвали Мухаметзакирович Апанаев /1889–1922] // Время и деньги. 2004. 29 янв. С. 21.

Свердлова Л.М. Казанские купцы и чайный рынок России (конец XVIII–XIX в.): [О казанских купцах-чаеторговцах А.Я. Сайдашева, Н.А. Иванова, М. Апанаева и др.] // Гасырлар авазы=Эхо веков. 2008. № 1. С. 218–223.

Свердлова Л.М. Апанаевы: Среди татарских купцов Казани размахом предпринимательской деятельности выделялись промышленники, торговцы и землевладельцы Апанаевы, представленные семью... // Идель. 1994. № 3–4. С. 52–55.

Татар зыялылары: тарихи портретлар: Укытучылар һәм югары сыйныф укучылары өчен мәкаләләр җыентыгы / төз. Р.М. Мөхәммәтшин; русчадан Ә.М. Камалов тәрҗ. Казан: Мәгариф, 2003. 208 с.

Татарская энциклопедия: В 6 т. Т. 1. Казань: Институт татарской энциклопедии АН РТ, 2002. 672 с.

Яруллина Ләйсән Илсур кызы,
филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы милли музее А.М. Горький һәм Ф.И. Шаляпин музейларының музей предметларын саклаучысы